

Preobrazba *genius loci* Golog otoka

Sukladno općim zasadama platonovske filozofije mogli bismo razumski zaključiti kako *genius loci*, duh zaštitnik materijalnog (fizičkog) mjesta, koji doprinosi prepoznatljivom obilježju ukupnosti fizičkih oblika te urbanog krajolika i arhitekture – umjetnosti organiziranja i konstruiranja prostora – kao svojevrsna tvorevina ljudskog duha pripada osjetilno-tjelesnom svijetu (*kósmos aisthētós*) podložnom nastajanju, propadanju i bilo kakvoj promjeni, za razliku od postojanog svijeta ideja koji je nepromjenjiv, vječan te predmet znanja (*kósmos noētós*).

VLADI BRALIĆ Goli otok bio je sasvim pust još od pretpovijesnog razdoblja kada je bio sastavni dio kopna. Nakon pleistocena došlo je do otapanja leda te se morska razina podigla za oko sto metara pa je more potopilo dio kopna, između ostalog i sjeverozapadni dio današnjeg jadranskog prostora koji je bio zasut nanosima rijeke Pad i drugih alpskih rijeka. Nakon podizanja morske razine geološki antiklinalni grebeni formirali su sjeverozapadne jadranske otoke (i Goli otok) koji su ostali stršati nad morem, a geološke sinklinalne doline postale su morski kanali, zaljevi i drage. Međutim, na Golom otoku škrte eolske vegetacije, koji je nakon Prvića jedan od najburnijih i najjače zasoljenih jadranskih otoka, nije bilo ni dovoljno vode kao osnovnog činitelja života ni pogodnih uvjeta tla, klime i reljefa, tako da je otok i dalje ostao nenaseljen i pust sve do 20. stoljeća. Ogoljeli kameni otok, koji znakovito opisuje toponim hrvatskog podrijetla u obliku opisnog (kvalitativnog) pridjeva, činio je kras raščlanjenih vapnenačkih stijena

(klisure, zaravni, uvale, vrtače, suha bujična korita, grižine, spilje), a ti izvorno prirodni elementi vjekovima su činili jedinstven *genius loci* otoka..

GENIUS LOCI OTOKA U RAZDOBLJU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Prva promjena otočnog *genius loci*, izazvana ljudskim utjecajem, dogodila se tek u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, kada je talijanska rudarska tvrtka pokušala na krševitoj kamenoj pustoši otoka pronaći glavnu rudu za dobivanje aluminija – mineral boksit, neotopivi ostatak karbonatnih stijena koji se često nalazi na starijim okršenim sedimentnim stijenama naših otoka.¹ Iskopano je više probnih rudarskih jama mahom na teže pristupačnom sjevernom i južnom dijelu otoka, na području Nad lokvom i Blazno. Boksit je na otoku pronađen, ali izdašnost nalazišta nije bila dostatna za daljnju eksploataciju pa su jame napuštene.² Međutim, na lakše pristupačnom središnjem dijelu otoka, na području Domalovica, nalazi se još jedna antropogena udubina, izdubljena u kamenjaru otoka, za koju je razumno pretpostaviti kako također predstavlja napušteni površinski iskop aluminijske rude. Premda je ova udubina naknadno dijelom zatrpana, a k tomu u novije doba još i preoblikova-

¹ Ipak, moguće da je raniji povijesni događaj Prvog svjetskog rata (1914. – 1918.) značajan za početak prve promjene *genius loci* Golog otoka s obzirom na to da postoje određena saznanja kako je na otoku u tom razdoblju organiziran logor Austro-Ugarske Monarhije u kojem je bila zatočena skupina ruskih ratnih zarobljenika. Međutim, za postojanje austrougarskog logora na otoku ne postoje sasvim vjerodostojni povijesni dokazi, nego samo pojedine indicije poznate iz više literarno-publicističkih zapisa i svjedočanstava preživjelih logoraša, zatvorenika kasnijeg političkog logora na Golom otoku (1949. – 1956.).

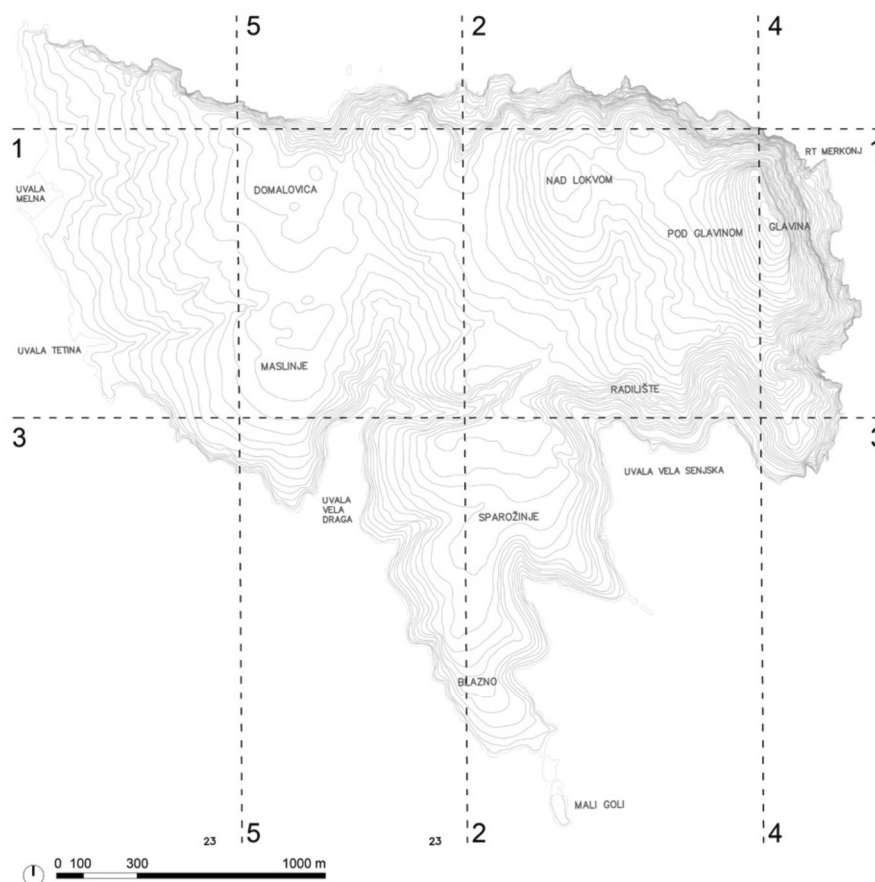
² Uprkos tomu, rudarske jame sačuvane su sve do danas s karakterističnim konusnim oblikom te s različitim kružnim promjerom od otprilike 8 do 30 metara koji se postupno sužava prema dnu jame čija dubina iznosi otprilike 5 do 10 metara od gornje površine stjenovitog tla.

na za namjenu amfiteatralnog igrališta u funkciji ustanove kaznionice, temeljem dodatnih saznanja možemo opravdano pretpostaviti kako se upravo u toj udubini nalazio logor Petrova rupa, jedan od najzloglasnijih golotočkih logora podignut 1950., u razdoblju kada je na Golom otoku djelovao politički logor. Napuštena boksitna ležišta i danas predstavljaju najstarije sačuvane antropogene oblike koji svjedoče o tome kako je prvi put u povijesti postojanja otoka djelovanjem ljudi na maloj površini otočnog krškog kamenog reljefa izmijenjen izvorni i dotad netaknuti prirodni krajolik otoka.

GENIUS LOCI OTOKA U RAZDOBLJU JUGOSLAVIJE

U ovom povijesnom razdoblju dogodila se korjenita promjena *genius loci* otoka, izazvana iznenadnim i intenzivnim biološkim prisustvom čovjeka, kada je na otoku posebnih prirodnih osobitosti najprije izgrađen politički logor (1949. – 1956.)³, a potom, uslijed izmijenjenih povijesnih okolnosti, i kaznionica (1956. – 1988.). Za potrebe političkog logora na otoku su u najvećoj tajnosti *ex nihilo* podignute i uređene različite graditeljske strukture i površine za točno određene i složene društvene odnose logorske zajednice. Tijekom organizacije pomno odabranih mjesta za izolaciju kažnjenika, opasanih bodljikavom žicom ili visokim zidom, nastambi za njihov grupni smještaj, pojedinačnih ćelija (samica), upravnih zgrada za upravitelje, istražitelje i službu osiguranja, fortifikacijskih sustava (bunkera i stražarnica za čuvare) te površina i zgra-

³ Nakon političkog događaja objave Rezolucije Informbiroa u lipnju 1948. započeli su u Jugoslaviji represivni procesi koji su uskoro poprimili razmjere čistki, pa je u razdoblju od 1948. do 1956. godine uhićeno i potom zatvoreno na Golom otoku 15 737 ljudi (Previšić, 2013: 173–193).

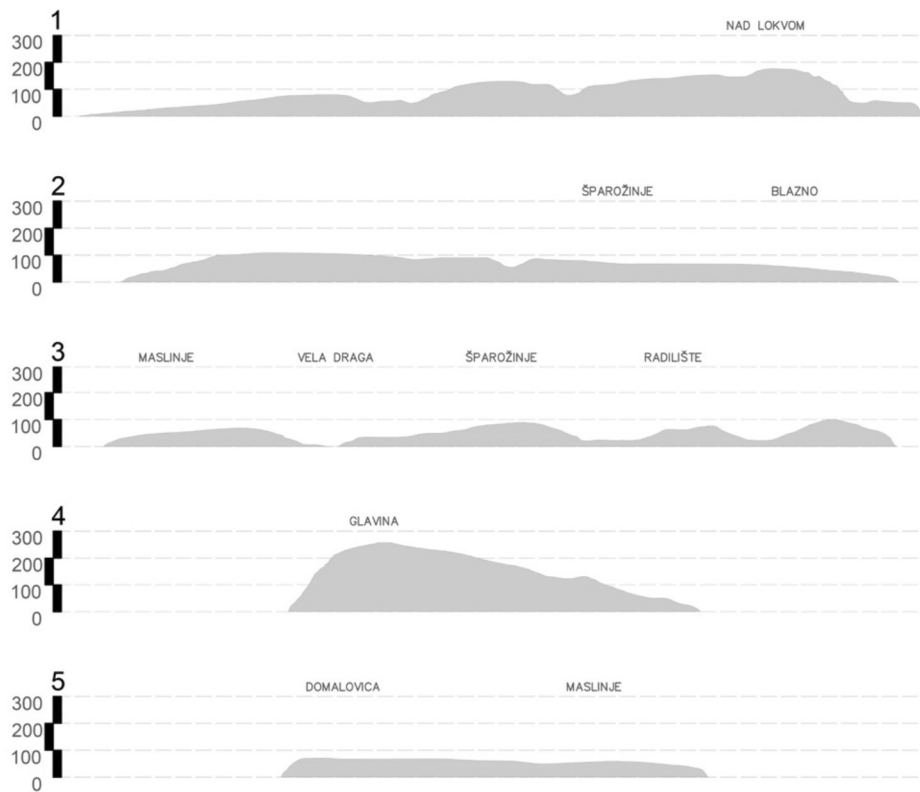
RELJEF GOLOG OTOKA, 2018. CRTEŽ: BRALIĆ, V., ČUPEV, A.

da za prisilan rad (kamenoloma, površina za pošumljavanje, sabirnica za kišu, površina i zgrada za proizvodnju (radio-nica, proizvodno-prerađivačkih pogona), površina i zgrada za stočarsku proizvodnju), oblikovani su prostori koji su u istih arhitektonski, funkcionalni i hijerarhijski, prilagođeni posebnom otočnom krajobrazu, ali i strogo namijenjeni procesu pokoravanja. To su bili prostori koji su omogućavali provedbu izoliranog života, provedbu logorske discipline i piramidalnog upravljanja i nadzora kako bi u najvećem mogućem stupnju jamčili osnovnoj političkoj funkciji logora – ideološkom

i političkom preodgoju kažnjenika.⁴

Prilikom gradnje logora u prostornom se smislu težilo organizaciji gotovo idealnog vojničkog tabora, brzo podignuta umjetnog grada koji se mogao neprekidno fleksibilno mijenjati i preoblikovati u odnosu na stvarne potrebe, ali i uspješno nadgledati. Na tim principima, po kojima su se dugo vremena u europskom urbanizmu gradile radničke četvrti ili institucionalni vojni, zatvorski, odgojni, bolnički i

⁴ Proces ideološkog preodgoja kažnjenika predstavljao je jedinstven i okrutan sustav prisile kojim je na Golom otoku (i drugim informbiroovskim logorima) trebalo preodgojiti kažnjene informbiroovce, kako bi se omogućila njihova možebitna politička rehabilitacija.

MJERA

školski kompleksi⁵, podignuta su na otoku ukupno četiri prostorno odvojena logora uz dodatnu primjenu planskog, institucionalnog i statusnog zonia, odnosno jasne prostorno-teritorijalne segregacije kažnjenici–istražitelji, pri čemu su nastambe za smještaj kažnjenika uvijek bile grupirane, zbijene te prostorno i fizički potpuno odvojene bodljikavom žicom ili visokim zidom, dok su nastambe i zgrade za rad i smještaj uprave logora u pravilu bile položene na kvalitetnijim položajima s estetski uređenom, ponekad i prostranom okolinom i boljom percepcijom prema okolnom zemljištu i moru, vjerojatno

iz sanitarno-higijenskih razloga i razloga sigurnosti i nadmoći, ali i zbog mogućnosti distanciranog pogleda prema kažnjenicima kako bi se unutar njihova ograđenog prostora mogao efikasno uspostaviti i nadgledati sustav prividne kažnjeničke samouprave (također u funkciji ideološkog preodgoja zatočenika). U tom smislu prostorna organizacija logora bila je funkcionalno, oblikovno i izvedbeno odraz ideologije koja ju je iznjedrila.

Na oblikovanje kulturnog krajolika otoka u razdoblju političkog logora u velikoj je mjeri utjecala dostupnost prirodnih zaliha vapnenačkog kamena (kao osnovnog građevinskog materijala za izgradnju logora, pribavljenog u kamenolomima oto-

⁵ Foucault, 1994.

**POJAM O
GENIUS LOCI
KRAJOLIKA
GOLOG OTOKA
U BUDUĆNOSTI
ĆE SE VJERO-
JATNO I DALJE
MIJENJATI
SUKLADNO
RAZLIČITIM
POLAZNIM
STAJALIŠTIMA
I USMJERENJI-
MA LJUDSKE
ZBILJE**

silnog ideološkog preodgoja kažnjenika (koji su imali za posljedicu osobitu prostornu organizaciju i okvir političkog logora). Izgrađene logorske strukture i površine političkog logora u mnogim elementima predstavljale su ishodišne pravce za razvoj kaznionice koja je na otoku djelovala nakon ukidanja političkog logora. Kaznionica je nastavila započeti proces transformacije prirodnog prostora izgradnjom suvremenijih zgrada i proizvodnih pogona te daljnjim pošumljavanjem kako bi se poboljšali uvjeti smještaja i resocijalizacije kriminalnih kažnjenika. Podignute antropogene strukture političkog logora i kaznionice snažno su utjecale na ambijentalni (fizionomsko-morfološki) karakter otoka, a s vremenom su postale povezane s osjetilnim i drugim sastavnicama cijelog lokaliteta, što je postupno doprinijelo novom opažaju i novom *genius loci* otoka.

Interakcije čovjeka i prirode na različitim razinama utjecale su, između ostalog, na izvorni ekosustav otoka. Već od samih početaka ljudskih intervencija započeli

ka, koji je sam po sebi građen većinom od rudist-nih vapnenaca), kao i dostupnost raspoložive radne snage brojnih kažnjenika, ali jednako tako i namjera (zamisao) uprave logora za ostvarenje izoliranih i od javnosti skrivenih prostora u kojima će se odvijati proces pri-

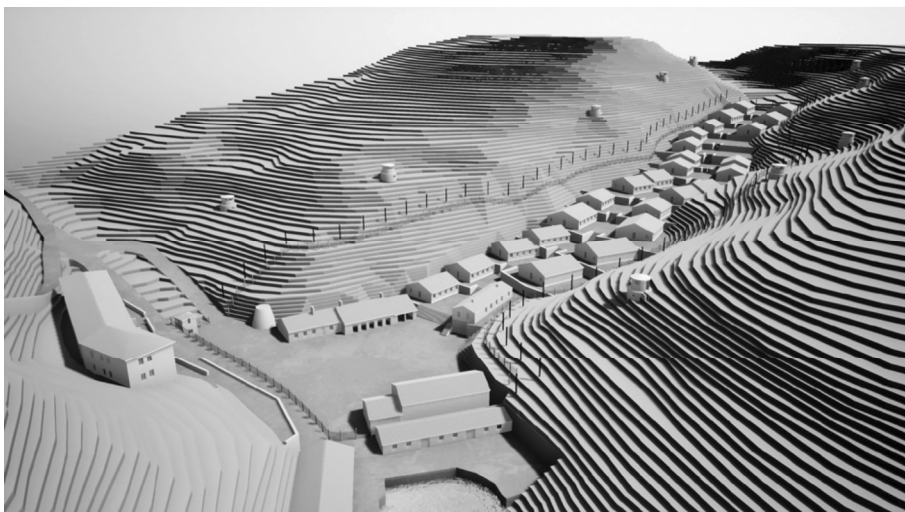
su procesi koji su mijenjali izvorni ekosustav otoka, prvobitno pokušajem eksploatacije boksitne rude (u razdoblju između dvaju svjetskih ratova), a potom, nakon podizanja političkog logora i kaznionice (u razdoblju od 1949. do 1970-ih godina) eksploatacijom kamena iz prirodnih stijena otoka i drva iz kopnenih (šumskih) područja obližnjeg Velebita. Usporedno s tim procesima obavljalo se i pošumljavanje otoka koje je inicijalno započelo 1950-ih godina da bi se intenzivno nastavilo 1960-ih godina, tako da je sve do danas pošumljeno 41,31 ha otočnog kame-njara. Tako su ljudske aktivnosti, snažno potaknute djelovanjem političkog logora i kaznionice, mijenjale ne samo ekosustav Golog otoka, koji je postao ugodnije mjesto za boravak i život ljudi, nego i ekosustav obližnjeg Velebita.⁶

GENIUS LOCI OTOKA DANAS

Nakon zatvaranja kaznionice (1988.) otok je uskoro napustila čuvarska služba (1992.) te je tada započeo dugotrajan proces devastacije logorskih i kaznioničkih struktura – napuštenih zgrada, površina i infrastrukture – koji traje sve do danas. Uslijed takvih datosti današnji *genius loci* otoka određuju u znatnoj mjeri sumorni graditeljski oblici napuštenog političkog logora i kaznionice koji su uklopljeni u prirodne oblike ogoljelog, bezvodnog i surovog krškog reljefa.

Međutim, percepcija *genius loci* povezana je ne samo opažanjem stvarne fizičke realnosti nego i dodatnim utjecajem individualnih psiholoških i društvenih čimbenika na to opažanje. U stvarnoj fizičkoj realnosti doista se opažaju svojstva otočnih graditeljskih i prirodnih obli-

⁶ Previšić i Prokić, 2016.

GOTOVO IDEALNA REKONSTRUKCIJA VOLUMENA I IZGLEDA LOGORA VELIKA ŽICA, 2020.; CRTEŽ BRALIĆ, V., ILIĆ, L.

ka, ali to jedinstveno opažanje dopunjuje se psihološkim čimbenicima subjektivnih osjećaja, uvjerenja, mišljenja i predznajna promatrača o krajoliku otoka i njegovoj povijesti, kao i čimbenicima društvene svijesti prihvaćenih i prevladavajućih predodžbi i ideja o postojanju Golog otoka kao zloglasnog mjesta obilježenog državnom represijom i nečovječnim kažnjavanjem ljudi.

VIZIJE GENIUS LOCI OTOKA U BUDUĆNOSTI

Krajolik otoka još uvijek nije uvršten u *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu kulturnih dobara nacionalnog značenja* premda rezultati znanstvenih istraživanja dokazuju kako je Goli otok kulturni krajolik nacionalne razine značenja identitetski utkan u kolektivno pamćenje nacije te kako u tom smislu postoji više prihvatljivih modela zaštite i budućeg korištenja kulturnog krajolika Golog otoka – memorijalnog, pejzažnog, proizvodnog i integralnog (hibridnog) – koji bi mogli pružiti zanimljiv skup pretpostavki za

moguće radikalne, ali ipak diskretne preobrazbe *genius loci* otoka u budućnosti.⁷ **Memorijalni model** koncipiran je na zamisli Golog otoka kao značajnog mjesta sjećanja (*lieux de mémoire*) te ima brojne zagovaratelje u stručnoj i široj kulturnoj javnosti. Na tragu takvog koncepta dijelove kulturnog krajolika potrebno je održavati, konzervirati, prezentirati i/ili muzealno obnoviti kako bi se sačuvalo dostojanstveno kulturno i etično svjedočanstvo o autentičnim povijesnim mjestima nasilja i stradanja i kako bi se otok istaknuo kao memorijalna destinacija za odavanje počasti ljudskim žrtvama. Model je opravdan jer su na otoku sačuvani autentični ambijenti s prirodnim oblicima i antropogenim (kulturnim) strukturama koje kvalitetno i slikovito dokumentiraju povijesne procese državnih represivnih metoda i patnje ljudi. To se posebice odnosi na izgrađene površine otoka uz morske uvale na kojima su kažnjenici bili zatočeni u političkim logorima te po-

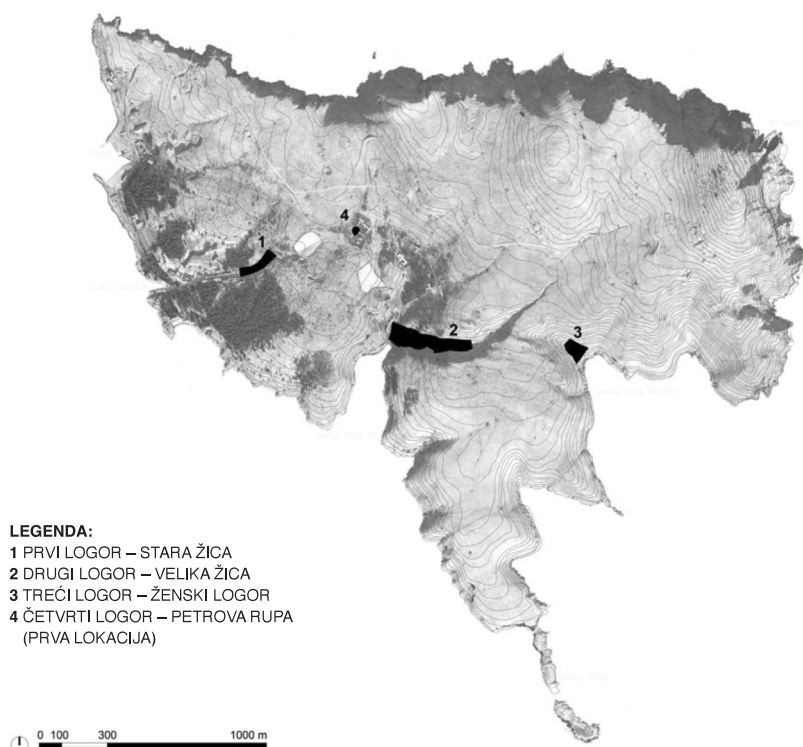
⁷ Bralić, 2021.

vršine središnjeg dijela otoka na kojem su kažnjenici bili zatočeni u strogo čuvanom logoru Petrova rupa. Svi ti lokaliteti dokumentiraju prostornu i upravnu organizaciju te arhitektonski okvir logora s površinama kamenoloma, zonama pošumljavanja i sabirnicama za kišu koje kao sastavni dio logorske cjeline dokumentiraju težak prisilni rad kažnjenika i njihovu prijeku potrebu za vodom.

Područje političkog logora može se urbanističkim i planskim metodama objediniti i privesti memorijalnoj namjeni kao javno spomen-područje dobre prometne povezanosti (korištenjem postojećih pristaništa i logorskih cesta) i jasne preglednosti (uređenjem organiziranog sustava usmjerenog kretanja i sustava informacija za posjetitelje u svrhu razumijevanja područja i sačuvanih logorskih struktura). Pojedinačne zgrade političkog logora, u kojima su se zbivali značajni događaji, s obzirom na to da imaju pretežno povijesnu, a ne toliko arhitektonsku ili estetsku vrijednost, mogu se slobodnije prilagoditi i prenamijeniti za suvremenu muzejsku i obrazovnu namjenu ili čak pažljivu komercijalizaciju, odnosno za namjenu kulturnog (selektivnog) turizma tako da se unatoč prenamjeni sačuva povijesna poruka, sućut i poštovanje prema žrtvama. Ako se ukaže potreba da se u dogledno vrijeme na Golom otoku postavi spomenik kao dodatni naglasak sjećanja na povijesni događaj, spomenik je moguće oblikovati kao suvremeno skulpturalno, arhitektonsko ili urbanističko umjetničko djelo te kao dio urbanističke kompozicije spomen-područja ili memorijalnog krajolika.

Pejzažni model koncipiran je na zamisli Golog otoka kao značajnog mjesta istaknutih prirodnih vrijednosti i pejzažne ar-

hitekture. Prirodne vrijednosti snažno doprinose identitetu krajolika i sadržane su u autohtonim oblicima prirodnosti nastalim u relativno dugotrajnom procesu geološke i biološke evolucije otoka – ogoljelim vapnenim i krškim oblicima i eolskoj vegetaciji i staništu te naknadno unesenim oblicima nastalim u vremenski relativno kratkom procesu ljudskih intervencija na otoku – oblicima pošumljenih površina. U pejzažnom bi modelu krajolika autohtoni i uneseni prirodni oblici kao dijelovi nacionalne ekološke mreže (kopnene i morske) trebali predstavljati osnovne oblikovne elemente krajolika i njegova ekosustava te dominirati nad graditeljskim rješenjima pejzažne arhitekture, a pejzažna bi arhitektura trebala na svojevrsan način biti ukorijenjena u prirodne oblike ili predstavljati prepoznatljiv i kreativan doprinos prirodnom prostoru. U tom smislu začudnu prilagođenost pejzažu otoka pokazuju starije strukture političkog logora koje možemo smatrati svojevrsnom klasičnom pejzažnom arhitekturom s obzirom na to da su prostorno i topički smještene tako da su prilagođene geomorfološkim uvjetima i pejzažu otoka te izgrađene korištenjem autentičnog golootočkog kamena, odnosno od materijala koji čini geološki sastav i građu krajolika. Te strukture evidentiranih povijesno-memorijalnih vrijednosti, srasle s prirodom otoka, svakako je potrebno sačuvati kao sastavni dio pejzažnog modela krajolika. Suprotno tomu, novije strukture kaznionice, izgrađene u većem mjerilu i betonskom materijalu, nemaju ni povijesno-memorijalnu ni pejzažnu vrijednost te ih je potrebno temeljito preoblikovati ili postupno ukloniti i zamijeniti novim arhitektonskim zdanjima kvalitetnog pejzažnog oblikovanja i kompozicije.

TOPIČKI POLOŽAJ LOGORA NA ORTOFOTO KARTI GOLOG OTOKA, 2018.; CRTEŽ: BRALIĆ, V., ČUPEV, A. NA PODLOZI DIGITALNE ORTOFOTO KARTE (DOF5)

U konceptu pejzažnog modela napuštene kamenolome površinskog kopa, koji su povijesno nastali za dvojake potrebe (potrebe kažnjavanja i ideološkog preodgoja političkih kažnjenika te eksploataciju prirodnog kamena), moguće je sačuvati kao impozantne memorijalne strukture prisilnog rada, koje se nalaze u procesu evolutivnog obrastanja i povratka biljnih i životinjskih vrsta, ili sanirati sukladno povijesnim i suvremenim primjerima metoda oporavka i pejzažnog planiranja.⁸ Potrebno je istaknuti kako se održivost

⁸ U članku autorica Gašparović, S., Mrda, A. i Petrović, L. ponuđena su četiri moguća suvremena modela oporavka i sanacije napuštenih kamenoloma: rekultivacija pejzaža, perivojno oblikovanje, interpolacija arhitekturom i *Land art* – umjetnička interpretacija. Gašparović, Mrda i Petrović, 2009.

pejzažnog modela krajolika oslanja na stvarne mogućnosti krajolika za intenzivan razvoj ekološkog stočarstva na suhim travnjacima netaknutog kamenjara koji pokrivaju gotovo dvije trećine površine otoka i ograničenog ekološkog poljodjelstva, osobito uzgoja drvenastih kultura poput maslina, smokava, rogača, šipka, *žizule* i sl. na površinama tla bez nagiba, stjenovitosti i posolice koji pokrivaju manji dio površine otoka.

Proizvodni model koncipiran je na zamisli Golog otoka kao vrijednog prostora za razvoj proizvodnih sustava koji bi primjenom suvremenih radnih procesa trebali omogućiti ekonomsku održivost otoka. Već od samih početaka ljudskih intervencija u krajoliku otoka započeli su svrsis-

UPUŠTENO IGRALIŠTE S KAMENIM TRIBINAMA NA MJESTU NEKADAŠNJEG LOGORA PETROVA RUPA, 2011.

hodni procesi, prvobitno neisplativim pokušajem eksploatacije boksitne rude, a potom, nakon podizanja političkog logora i kaznionice, isplativom eksploatacijom kamena iz prirodnih stijena otoka i drva iz kopnenih (šumskih) područja obližnjeg Velebita. Kamen i drvo, kao sirovine dobivene iz neposrednih prirodnih izvora, potaknuli su razvoj prerađivačkih pogona za vlastitu obradu (izradu kamenih i drvenih ukrasnih ili uporabnih predmeta) koji su kasnije prerasli u veće pogone za proizvodnju drobljenca (tucanika) te serijsku proizvodnju teraco pločica i drvenog namještaja, tako da su sve do danas u krajoliku otoka sačuvane graditeljske strukture napuštenih proizvodnih zgrada, kao i napušteni kamenolomi, a na kopnenoj strani i napuštena žičara za iznošenje šumskog drva s Velebita prema obali. Sve to ukazuje na mogućnosti ponovnog pokretanja proizvodnih sustava na Golom otoku primjenom suvremenih tehnologija koje bi uz trajni porast proizvodnosti rada i istodobnu zaštitu okoliša mogle omogućiti ekonomsku održivost proizvodnog modela otoka. Uzevši u obzir činjenicu da je Goli otok prometno povezan i smješten u privlač-

noj turističkoj i rekreacijskoj zoni hrvatskog jadranskog i šireg sredozemnog područja, za funkcioniranje memorijalnog, pejzažnog i proizvodnog modela poželjna je isprepletenost osnovne namjene s pratećim turističkim, obrazovnim i rekreativnim sadržajima tako da ti utilitarni sadržaji ne devalviraju osnovnu namjenu

modela i vrijednosti krajolika kao kulturnog dobra. Za prihvata i smještaj turističkih i ostalih posjetitelja kulturnog krajolika moguće je koristiti se prostranijim zgradama kaznionice, koje se mogu prenamijeniti i estetski preoblikovati u prihvatne centre i zgrade hotelske, hostelske, ugostiteljske ili obrazovne namjene, te otvorenim i pošumljenim površinama otoka na kojima je moguće uređenje kampova (za boravak pod šatorom ili u mobilnim glamping nastambama koje su prilagođene prirodnim uvjetima na sličan način kako je to uređeno u vojnim kampovima), a moguća je i gradnja novih zgrada koje neće narušiti arhitektonske i ambijentalne značajke krajolika.

Cijeli proces razvoja memorijalnih i ostalih selektivnih turističkih i obrazovnih sadržaja potrebno je usmjeriti na aspekt ekonomske održivosti, ali također i na aspekt uvažavanja kulture sjećanja, povijesnih činjenica i promicanja univerzalne ideje slobode misli i izražavanja. Isto tako, kako bi prihvata posjetitelja kulturnog krajolika mogao funkcionirati, potrebno je obnoviti zapuštene infrastrukturne sustave (vodoopskrbnu i elektroopskrbnu mrežu koja više

nije u funkciji – logorske sabirnice za kišu, cisterne za vodu, trafostanice i dr. – te pristaništa, ceste i pješačke staze) i graditi nove suvremene infrastrukturne sustave. U sklopu kulturnog krajolika poželjni su također i javni rekreacijski sadržaji, osobito sadržaji koji se mogu izvrsno povezati s memorijalnom i pejzažnom funkcijom otoka poput rekreacijskih pješačkih i biciklističkih staza (za obilazak fortifikacijskog sustava otoka, obilazak geoloških izdanaka i dr.), ali i ostali sadržaji poput kupanja, plivanja, ronjenja, istraživanja podmorskih špilja, jedrenja, veslanja, planinarenja, nordijskog hodanja, trčanja, sportskog penjanja, letenja zmajem i dr.

S obzirom na to da se teoretski sustavi razmatranih modela u pojedinim pretpostavkama međusobno podudaraju, dopunjuju te čak i sukobljavaju, može se zaključiti kako postoji kompromisna mogućnost za odabir **integralnog (hibridnog) modela**, odnosno modela nastalog međusobnim preklapanjem različitih modela koji bi dosegno kulturnu, socijalnu, ekonomsku i ekološku održivost otoka te naposljetku sadržavao najizvrsnije elemente memorijalne funkcije (s uređenim spomen-područjem i obnovljenim spomen-zgradama), pejzažne funkcije (sa sačuvanim prirodnim oblicima, površinama za ekološko ovčarstvo i poljodjelstvo i pejzažnom arhitekturom) i proizvodne funkcije (sa zgradama i površinama ekološki prihvatljivih proizvodnih djelatnosti) te bi jednako tako mogao služiti kao prepoznatljiv turistički i rekreacijski rezervat očuvanog funkcionalnog, prostornog i vizualnog integriteta.

Preobrazba, ponekad i korjenita, bitna je zakonitost *genius loci* kao osjetilnog feno-

mena, a sjevernojadranski Goli otok znakovit je primjer mjesta na kojem možemo pratiti uzastopne promjene prouzročene protokom vremena i složenim međudjelovanjem prirodnih i društvenih čimbenika koji su u konačnosti uzdigli ogoljeli, bezvodni i surovi krški otočni krajolik do nove kvalitete tako da je otok u širem prostoru postao mjesto izmijenjenog *genius loci* – mjesto prirodnog, ali jednako tako i kulturnog (društvenog) prostora. Opisani modeli zaštite i budućeg korištenja otoka govore u prilog tomu kako će se spoznajnoteoretski pojam o *genius loci* krajolika Golog otoka u budućnosti vjerojatno i dalje mijenjati sukladno različitim polaznim stajalištima i usmjerenjima ljudske osjetilne, ali i možebitne nadosjetilne zbilje. Dakako, to je zato što *genius loci* uvijek odražava odnos između prirode i kulture (društva). Zašto ne bismo bez ikakva posredovanja osjetilnosti razmišljali o izmjeni spoznajnoteoretskog pojma *genius loci* Golog otoka u budućnosti kada danas u različitim fazama razvoja ljudskog društva svjedočimo stalnim izmjenama spoznajnoteoretskog pojma o objektivnoj prirodi, svemiru kao fizičkom prostoru ispunjenom materijom i energijom, nevidljivom tamnom tvari i neobjašnjivom tamnom energijom? ■

LITERATURA

1. Bralić, V. (2021.) *Kulturni krajolik Golog otoka*. Doktorski rad. Arhitektonski fakultet, Zagreb.
2. Foucault, M. (1994.) *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator: Fakultet političkih znanosti, str. 177.
3. Gašparović, S., Mrda, A. i Petrović, L. (2009.) 'Modeli pejsažne sanacije i prenamjene kamenoloma; Oporavak pejsaža', *Prostor*, 17 (2(38)), str. 372–384.
4. Previšić, M. (2013.) 'Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeoceve u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948. – 1956.)', *Historijski zbornik*, LXVI(1), str.173–193.
5. Previšić, M., Prokić, M. (2016.) 'Ekohistorijski aspekti proučavanja logora na Golom otoku 1949. – 1956.', *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, XII (12), str. 186–196.